

MAKKAI LÁSZLÓ

Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában

I. Feudalizmus és kapitalizmus

Eric Hobsbawm „The Age of Revolution” c. könyvében¹ a „kettős”, gazdasági és politikai forradalom legmélyebbre ható és legtartósabb következményének a „fejlett” és a „fejletlen” országok közt 1848 után egy évszázadig áthághatatlanak bizonyuló határ létrejöttét mondja. Mások ezzel kapcsolatban az ipari és agrár Európa közti „munkamegosztás” kialakulásáról beszélnek, ami nem érzékelteti ugyan kellően a pozitívumoknak és negatívumoknak a határ két oldalán való egyenlőtlen megoszlását, annál inkább viszont a két Európa interdependenciáját, a kettősséget összefogó egységet. Hobsbawm a Pireneusi-félszigetet, Dél-Itáliát s Közép- és Kelet-Európát jelöli meg Európa „fejletlen”, a tőkés korszakba való áttöréstől egy évszázadra lemaradó övezetének. „A világ egyik része tehát iparilag előretört, a másik pedig elmaradt. De ez a két jelenség nem független egymástól — írja —. A gazdasági stagnálás, a lassú fejlődés vagy akár a visszafejlődés éppen a gazdasági haladás terméke volt. Mert hogy is tudtak volna a viszonylag elmaradott országok ellenállni annak az erőnek, néha pedig vonzásnak, amely a gazdaság, az ipar és kereskedelem új központjaiból áradt? Az angolok és még néhány más ország egyes fejlettebb területeinek ipara nyilvánvalóan minden versenytársat le tudott hengerelni az alacsonyabb árak révén.”

Az előretörés és az elmaradás kettőssége nem volt Európa belügye; idézetünk is Európa fejlett országairól és az ezeken kívüli fejletlen világról beszél. Sőt, a XIX. század első évtizedeiben Anglia volt az egyetlen fejlett ország a maga 35⁰/₀-os agrárnépességével és olyan ipari kapacitásával, amilyent más országok csak a század végére értek el. A nyugat-európai országok is csak lassan zárkóztak fel hozzá, még lassabban a dél- és kelet-európaiak, s a világ nagyrészen a felzárkózás napjainkban indul meg, Észak-Amerika és Japán viszont számos európai országot megelőzött a felzárkózásban. Anglia előretörését sem tekinthetjük kizárólag Európán belül végbement változásnak, hiszen a XIX. század folyamán külkereskedelmének kétharmada Európán kívül bonyolódott.²

Azt jelentené-e mindez, hogy az ipari forradalom nem európai, hanem világméretű jelenség? Hogy mozgató erőt nem az európai belső fejlődésből, hanem a világpiac alakulásából merítette? Pontosabban fogalmazva a kérdést, arról van-e szó, hogy az, ami az ipari forradalommal Angliában történt, egyenes, szerves folytatása, következménye-e Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének, vagy valami merőben új dolog kezdődött, aminek gyökereit éppen abban kell keresni, hogy Anglia kiszakította magát Európa egységének korlátaiból? Dehát egyáltalában volt-e valaha is valamiféle alapvető egysége Európának, amelybe Anglia is beletartozott, s ha igen, akkor vajon Anglia kiszakadása egy olyan belső európai kettősségnek a végső kiteljesedése-e, amely az ipari forradalom közvetítésével világméretűvé vettődött ki? Mind-

¹ E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora. Ford. Litván György. Bp. 1964. Idézetek: 193—194.

² P. Bairoch: Geographical Structure and Trade Balance of European Foreign Trade from 1800 to 1970. The Journal of European Economic History 1974. 569, 572.

ezekre a kérdésekre már régen megadott a válasz azzal, hogy az ipari forradalomhoz vezető út nem egyéb, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, s hogy a kapitalizmus a feudalizmusban, a feudalizmusból formálódott ki belső alakulás révén, a következmény és ellentét, az azonosság és változás egymást meg nem szüntető kettősségében és egységében. Hozzá kell tennünk, az *európai* feudalizmusról van szó, mint egyedi, Eurázsia egyik nyúlványára korlátozott jelenségéről, amely azonban kiteljesedése pillanatában világjelenséggé vált, sőt éppen általa teljesedett ki, hogy világméretűvé szélesedett.

Ezt a Marxtól származó választ azóta sokszor és sokszorosan megkérdőjelezték, már magát a terminológiát is.

Terminológia és modell

Azok a terminológiai aggodalmak, amelyek a feudalizmus esetében egy jogi, a kapitalizmus esetében egy gazdasági fogalomnak a társadalmi struktúra egészére való kiterjesztése ellen szólnak, s újabban a preindusztriális és indusztriális fogalmakkal való kísérletezésre vezetnek, mitsem változtatnak azon a tényen, hogy az európai fejlődésnek két egymásból származó, de élesen elkülönülő szakaszáról, formációjáról van szó, amelyeknek ugyan kétségtelenül az agrár ill. az ipari gazdasági szektor hegemoniája a legszembeötlőbbben megkülönböztető gazdasági jellegzetessége, de alapvető különbségük megiscsak az anyagi és szellemi javak termelésének és elosztásának a tulajdonviszonyok szabályozásán keresztül történő megszervezési formájában áll. Egy olyan ezer éves történelmi folyamatot modellizálni a feudalizmus és a kapitalizmus két terminusa, amelynek a kezdetén a társadalmi struktúra szabályozó góca a termelési eszközök egyikével, a földdel rendelkező feudális földesúr, a seigneur, a végén pedig a tőkében koncentrált összes termelési eszközökkel rendelkező tőkés vállalkozó, a bourgeois, míg a közvetlen termelő kezdetben a saját munkaeszközökkel más földjén dolgozó jobbágyparaszt, végül pedig a minden saját termelőeszközt nélkülöző proletár munkás. Természetesen a feudális társadalom nem csupán földesurakból és jobbágyokból, a kapitalista társadalom sem kizárólag tőkésekéből és proletárokból áll, még többségében sem szükségszerűen, annál inkább jellemző azonban az egyikre a feudális, a másakra a kapitalista termelési mód minden más, akár sorvadó régi, akár csirázó új termelési viszonyt maga alá rendelő hegemoniája.

Immár három évtizede folyik a vita a feudalizmus és a kapitalizmus modelljeinek a történelmi valóságnak megfelelő volta és történetírói használhatósága körül. Az elutasító vélemények nagyrészen oka (eltekintve most a már érintett terminológiai kérdésektől, amelyek másodrangúak és áthidalhatók) alapjában véve egy antistrukturalista álláspont, amely egy bevallott vagy be nem vallott idealista voluntarizmus nevében tagadja a társadalom életmegnyilvánulásainak rendszerszerű interdependenciáját, következésképp modellezhetőségét. Ezzel az állásponttal csak filozófiai síkon lehetne vitatkozni, történelmi tényekkel érvelve nem.

Ha nem erről van szó, akkor a főkérdés a modell körül forog. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a modell sohasem lehet, de nem is kell hogy legyen a struktúra teljes és pontos leírása, hanem kettős értelemben absztrakció. Egyrészt csak a struktúra lényeges vonásait, elemeit (ti. a történelmi kutatás irányulása szempontjából lényegeseket), másrészt a dinamikus változást csak statikus metszetében ragadhatja meg. Mindazok a viták és kísérletek, amelyek a klasszikus strukturalizmus statikus modelljeinek történetivé dinamizálását igénylik, a társadalomtudományok jelenlegi fogalmi és módszerei állása mellett kegyes óhajok maradnak, legfeljebb — s ez sem lebecsülendő — abban léptünk előre, hogy a modell elemeit nemcsak adott állapotnak, hanem egyben fejlődési tendenciának fogjuk fel, s a fejlődés menetét újabb és újabb időmetszetekben a modell eredeti állapotától való elmozdulásokon mérjük le. Minden olyan kifogást és igényt tehát, amelyik a feudalizmus és a kapitalizmus terminusaitól a történelmi valóság teljes és pontos leírását, quasi fényképét, vagy a feudalizmusra ill. a kapitalizmusra

tértől-időtől függetlenül mindig és mindenhol azonos meghatározását kéri számon, eleve ki kell zárni a vitából, mint a modellezés lehetőségeinek és céljának félreértését.

Le kell viszont szögezni, hogy a modell több, vagy legalábbis több kell hogy legyen, mint egy kutatási hipotézis, amennyiben elemeinek és elemei összefüggési rendszerének verifikált történeti tényeknek kell lenniök, nem csupán valószínűségeknek, mint amilyenek a kutatási hipotézis elemei. Ezért is (és nem csupán a marxista állásfoglalás felől érvelve) kell a történeti modell elemei közül a gazdaságiakat előnyben részesíteni, hiszen a történeti verifikálás kvalitatív és kvantitatív módszerei a gazdaságtörténetben bizonyultak a legmeggyőzőbbeknek, az előtérbe helyezésükből fakadó esetleges torzítások viszont a társadalmi struktúra elemeinek interdependenciájából kiindulva kritikailag kiküszöbölhetők.

Ami végül azokat a gyakran elhangzó kifogásokat illeti, hogy a feudalizmus és a kapitalizmus történelmi modelljei az ezeréves európai történeti folyamat kontinuus egységét mestersegesen, a valóságon erőszakot téve kettévágják, sőt az így kispekulált két fejlődési szakaszt egymással harcban álló két külön entitássá misztifikálva dualisztikusan szembeállítják, ezek a kifogások megint csak a történelmi modell félreismeréséből fakadnak. Nyilvánvaló, hogy az a történeti folyamat, amelyet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek nevezünk, nem a világosságnak a sötétséggel folytatott mítikus harca s ilyenek nem a marxista, hanem a burzsoá történetírás látta és ábrázolta, szembeállítva a „sötét középkorral” a „renaissance”, a „reformáció” és a „Lumières” századaikat. A feudalizmus és a kapitalizmus történelmi modellje az európai történet ezeréves folyamatának kezdő és végpontján rögzíti a társadalmi struktúra állapotának lényeges vonásait, hogy ezeken, mint valami műszereken lehessen mérni a köztes változásokat, az egyik modelltől való távolodást és a másikhoz való közeledést. Maga a folyamat csak jelenségeiben ismerhető meg a történész számára és éppen mert nem két külön entitás felcserélődéséről, hanem ugyanazon társadalom átalakulásáról van szó, amely változásai során mindig megőrzi önmagával való azonosságát, a változás jelenségei szükségképpen Janus-arcúak, visszanéznek a feudalizmus és előre a kapitalizmus felé. ezért ilyen vagy olyan mértékben mindkettőnek vonásait hordozzák. Az egyikét elhalóban, a másikat erősödőben, legalábbis hosszú távon, mivel időről-időre, átmenetileg a régi megelevenedhetik és az új elhalványulhat. A feudalizmus és a kapitalizmus történelmi modelljeinek elsődleges alkalmazása a változás folyamatának egyes állomásain való megragadására, s ezen keresztül a folyamat trendjének meg-rajzolására kell hogy irányuljon s csak másodlagosan szolgálhat arra, hogy a társadalomról egy adott térben és időben megállapítsa, mennyire haladt előre a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton, vagy kissé vulgárisan fogalmazva, mennyiben még feudális vagy már kapitalista egy társadalom. Mert a történészt nem annyira az állapot, mint a folyamat érdekli. . .

Fölöslegesen látszhatik a fenti exkurzió a feudalizmus és a kapitalizmus struktúrájáról és történelmi modelljéről, de ha tekintetbe vesszük, hogy csak nemrég is egy tekintélyes gazdaságtörténeti folyóirat nyilvánosságot adott a fent érintett aggodalmak és fenntartások masszív felelevenítésének,³ talán mégsem volt felesleges. De nem felesleges azért sem, mert az egyetemes történettudomány különböző táborainak egyre szélesebben kibontakozó eszmecserejében, ha egyelőre még nem is a megegyezést, de legalábbis a félreértések tisztázását és mondanivalónk világos megértését meg kell kísérelnünk, hogy a veszekedő együttélés helyett az érvelő együttélést választhassuk.

Visszatérve ezek után Európának a „fejlett” és „fejletlen” országokra való osztlásában megnyilatkozó kettősségére, felvethetjük úgy is a kérdést, hogy a fejlettség és a fejletlenség

³ J. Heers: The „Feudal” Economy and Capitalism: Words, Ideas and Reality. The Journal of European Economic History 1974. 609—653. A szerzőnek az a törekvése, hogy teljesen összezavarja a feudalizmus és a kapitalizmus ismérveit s ennek érdekében szétválassza a feudalizmus és a földesuraság fogalmait, amelyeknek egybevonása szerinte „can only be political, in the service of Marxist ideology” (626).

fogalmi tulajdonképpen a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető út előbb ill. hátrább tartó állomásait jelölik. A kérdés illetően felvetése nem újkeletű, s nem is csak a marxista történetírás látta és látja így a dolgot. Mindenesetre megvan az a veszélye, hogy a fejlődésben elmaradt országok és népek minden bajukat mindenestől a feudalizmus nyakába varrják, s így a feudalizmus és a kapitalizmus kettőssége a történeti fejlődés két pólusa közt végbemenő változás modellező megfogalmazása helyett újra a sötétség és a világozás harcának valamiféle neomanicheus mítoszává vulgarizálódik. Az ilyen veszély ellen nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy a kapitalizmus létrejöttének alapvető feltétele a feudalizmus előzetes kialakulása, pontosabban a feudalizmus azon sajátosságainak minél teljesebb kibontakozása, amelyek feltételül szolgálnak a kapitalista fejlődésnek. Ezzel azt is megmondottuk, hogy a feudalizmusnak többféle változata létezett s közülük egyesek több, mások kevesebb kedvező feltételt, ha tetszik „csiráját” alakították ki a kapitalizmus létrejöttének. De változatokról beszélve feltételezzük az egységet is, sőt azt is, hogy a kapitalizmus feltételei éppen azokban a mozzanatokban érlelődtek meg, amelyek a változatokon túl az európai feudalizmus változatainak közös sajátosságai. Ha nem így volna, ha a kapitalizmust az európai feudalizmus egyik változatából eredeztetnők, akkor vizsgálódásunk középpontjában nem Európa egységének, hanem végső soron kettősségre redukáló multiplicitásának kellene állnia.

A multiplicitás persze tagadhatatlan valóság, sőt Európa történetének legszembeötlőbb valósága, sokkal szembeötlőbb, mint egyedül bizonyos absztrakcióval, modellizálással kielemezhető egysége. Olyannyira szembeötlő ez a multiplicitás, hogy nemcsak az egységet, hanem a kettősséget is megkérdőjelezi. Mert hiszen az ipari forradalomban létrejövő kettősség, a fejlett és a fejletlen, a feudalizmusban maradt és a kapitalizmusba átlépett országok kettőssége is közletről nézve multiplicitás, amire a felzárkózásnak nemcsak időbeli, hanem strukturális különbségei is árulkodnak. Nyilvánvaló, hogy Európának már a feudalizmus ezeréves története alatt több régiója alakult ki, s még e régiókon belül is az egyes országok, sőt azokon belül egyes vidékek gazdasági-társadalmi képlete erősen különbözött egymástól. Ha e különbségekre figyelünk csak, a multiplicitás valóságával szemben minden egység vagy kettősség feltételezése mesterkélten absztrakciónak, mi több, megengedhetetlen spekulációnak hat. Ha mégis a feudális Európa egységéről és ezen belül kettősségéről beszélünk, az csakis abban a fogalmazásban lehet jogos és hasznos, hogy megkonstruáljuk az európai feudalizmus olyan modelljét, amelyben uralkodó momentumoknak a kapitalizmus felé mutató tendenciákat tekintjük s ezekben jelöljük meg Európa egységének ismérveit. Minden olyan momentum, amely a tendenciákat gátolja vagy azokkal egyenesen szembefordul, kívül kerül a modellen, azzal a feltételezéssel, hogy egy más, az európai feudalizmust megelőző modelltől származik, az európai feudalizmus fejlődésébe bekapcsolódó társadalmak hozománya. Ezeket a külső, interferens momentumokat szabad legyen a későbbi megindoklás ígéretével „eredeti jellegzetességek” néven összefoglalni s Európa történeti egységét a feudalizmusban, és kettősségét a feudalizmus és az eredeti jellegzetességek feszültségében látni.

Az európai feudalizmus modellje

Az európai feudalizmus modelljének megkonstruálásához néhány általános elfogadott, verifikáltnak és evidensnek tekinthető, módszertanilag axiomatikus érvényű megállapításból indulhatunk el. Ezeket Georges DUBY egyik legutóbbi könyvéből veszem, nemcsak azért, mert világosan foglalja össze a feudalizmusról való eszmélkedések legújabb eredményeit, hanem azért is, mivel földrajzilag minden eddiginél szélesebb horizontot fog át, megkísérelve, hogy a francia viszonyok felől, de nem azok mechanikus kivetítésével hatoljon be Európa déli és keleti régióinak a nyugat-európai történetírás által korábban alig fészegetett titkaiba, sajátosságaiknak feltárásába. Az európai feudalizmus modelljének középpontjába, mint a struktúra szabályozó

góca, a földesuraság kerül: „le centre dominant de l'économie médiévale, c'est la seigneurie”. A földesuraság úgy is, mint urak és parasztek új viszonya, új termelési mód, amelynek megszületési folyamata: „la transition de l'esclavage au servage”, de úgy is mint szorosabban vett feudalizmus, „decomposition de l'autorité monarchique”, az antik államiság megszűnése és funkcióinak a nagy földesurak kezébe kerülése. A földesuraság e kettős, gazdasági és politikai hatalomátvétele együtt: „l'établissement des structures féodales”.⁴ Ahhoz azonban, hogy e kettős hatalomátvétel kapcsolatát megértsük s a gazdasági és politikai modellt egy nevezőre hozzuk, szükséges a földesuraság katonai jellegének kiemelése és olyanként a modell középpontjába állítása. A feudalizmusnak tisztán gazdasági vagy tisztán politikai modellizálásából fakadó ellentétek és félreértések, amelyek nemcsak steril terminológiai vitákra vezettek, hanem a feudalizmusnak mint interdependens elemek struktúrájának felfogását is akadályozták, csak annak az egyszerű ténynek tudomásulvételével iktathatók ki, hogy a földesúr katona, sőt elsősorban katona. Ennek a ténynek a hangsúlyozása Georges Duby idézett művének már a címe is: „guerriers et paysans”.⁵ A földesúr lovag. Csak a lovag földesúr s csak a földesúr lovag: s hogy a kettő azonos legyen, az a feudalizmus alapvető tendenciája. A fegyverhasználat és a földtulajdon monopóliuma, soha teljesen meg nem valósult, de a feudális struktúrát végső soron szabályozó tendenciáként, egybeesnek. A „nulle terre sans seigneur” és a „noblesse oblige” (ti. a „noblesse d'épée”) normaként felállított tézisei együttesen még többet is mondanak, azt, hogy a földesúr *csak* lovag. Eltartják, hogy csak lovag lehessen, de ő maga nem gazdálkodik, sem közvetve, sem közvetlenül.

Jogos-e a feudalizmus modelljének ilyen végsőkéig leegyszerűsített, a harcoló földesúr és a dolgozó jobbágy kettősségére való redukálása? Nem mond-e ellent ennek egyrészt a harcoló, másrészt a földesúri függéstől szabad parasztek gyakorlatilag többnyire egybeeső létének, valamint a saját kezelésű földesúri gazdaság, a réserve változó intenzitású, de folyamatos fennállásának kétségtelen ténye? S végül, de nem utolsósorban jogos-e a feudalizmus modelljéből kihagyni a városi polgárt? Hasznos lehet-e a történeti kutatás és megértés számára egy ennyire leszegényített modell? Gondolom, igen, sőt csak ez lehet hasznos, mert csak ezáltal lehet világosan elkülöníteni a feudalizmus modelljét az antik modelltől, s — bármilyen különösen hangzik is — ezáltal lehet kiszűrni a feudalizmusnak a kapitalizmushoz vezető tendenciáit is.

Az antik modellben, a szabad parasztek adóval és katonáskodással egyaránt megterhelő s ezzel megnyomorító ázsiai modellel szemben, az uralkodó osztály anyagi fenntartása döntő súllyal a rabszolgákra hárul s a szabad parasztek katonáskodik. Katonáskodási kötelességével politikai jogokat nyer s az ázsiai típusú társadalmak politikai szerkezetével, az alattvalóknak a despota önkényuralma alá vetett amorfi tömegével szemben kialakul az állam és az állampolgár

⁴ G. Duby: *Guerriers et paysans*. VIIe—XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris 1973. Az idézetek az 54. és 184. lapokról. A szerző feudalizmus fogalmával teljesen egyetérthetünk: „un nouvel aménagement des relations humaines: ce que des historiens ont coutume d'appeler la féodalité” (179. l.) vagy: „les relations de subordination qui s'étaient établies de très longue date entre les travailleurs paysans et les maîtres de la terre, et qui commandent les mécanismes d'un système économique l'on peut, en simplifiant, appeler féodal” (187. l.).

⁵ A hadviselés szerepének a feudalizmus modelljében érvényre juttatását kezdeményezte *Tökei Ferenc* is „Antikvitás és feudalizmus” (Bp. 1969) c. gondolatébresztő könyvében, világosan felvetve a kérdést, hogy „vajon a gazdasági szükségszerűség érvényesülését szükségszerűen közvetítette-e a hódítás és a hadszervezeti forma” ill. hogy „szükségszerű-e, hogy nagy történelmi fordulatokat, egyik társadalmi fordulattól a másikba való átmeneteket hódítás, háború és katonai szervezet közvetítsen” (12—13. l.). Válasza igenlő, de további gondolatmenete csak egyes pontokon érintkezik mondanivalómmal. Egészen más modellalakításunk különbségeinek megvitatására itt most nincs tér, közelebről arra sem, hogy a feudális földtulajdon és a jobbágyi földbirtoklás kettősségét az egyházi birtok beiktatásával hármassággá alakító teóriáját miért nem követhetem, bár kétségtelen, hogy a feudális egyházi birtok sajátos szerepe figyelmet érdemel.

antik politikai képlete. A szükséges finomítást itt most mellőzve, elegendő sommásan leszögezni, hogy az ázsiai modellben a gazdasági bázis a földközösség, annak különböző formái, míg az antik modellben a földközösségből kiválnak a szabad parasztek magántulajdonú allodiumai, a földközösség maradványa mint közföld az uralkodó osztály számára a rabszolgalatifundiumok kiszakítására szolgál, s ezek is magántulajdonná válnak. Az allodium a közkatonát, a latifundium a rabszolgát tartja el, s mindkettő az uralkodó osztálynak szolgál védelemmel és táplálással. A közföldről kiszorult szabad parasztek pauperizálódása a zsoldoskatonaság bevezetését kényszeríti ki, a katonáskodásnak az adózással való felcserélése azonban a rentábilisabb rabszolgagazdálkodással szemben élehetetlennek bizonyuló parasztbirtok csődje miatt nem nyit kiutat az antik világ válságából.

A későrómai birodalom történetében két tendencia küzd egymással, egy visszahúzó, az államhatalomnak az ázsiai modellhez igazodó törekvése a szabad parasztek adóztatására és egyben katonai igénybevételére, s egy előremutató, a rabszolgalatifundiumoknak személyükben szabad adózó parasztek, a colonusok közti felparcellázására, illetve a szabad paraszti allodiumoknak a latifundiumokba colonusföldként való beolvasztására irányuló törekvés. Az előbbi törekvés folytatódott a nyugatrómai birodalom felbomlása után még sokáig Bizáncban, az utóbbit tekinthetjük az európai feudalizmus felé mutató tendenciának. Ahhoz azonban, hogy az antik világ e válságjelenségéből az európai feudalizmus kibontakozzék, egyrészt az kellett, hogy a szabad paraszti katonáskodás radikális felszámolása bevágja az útját az ázsiai modellhez való visszahajlásnak, másrészt a rabszolgagazdálkodás felszámolásával ki lehessen lépni az antik modellből. Mindkettőnek a feltétele a katonáskodásnak az uralkodó osztály által való monopolizálása volt egy viszonylag kisszámú, de olyan haditechnikai fölény birtokában levő hadseregben, amely kifelé helyettesíti a lefegyverzett és munkára fogott szabad parasztek katonai erejét, befelé pedig biztosítja a szabad parasztek lefegyverzését és munkába állítását, feleslegessé téve egyben a rabszolgamunkát az uralkodó osztály eltartásában. Ahhoz viszont, hogy az uralkodó osztály egyszerre nélkülözhesse a szabad paraszti katonáskodást és a rabszolgamunkát, a lefegyverzett és munkára fogott függő paraszteknek mind a szabad parasztnál, mind a rabszolgánál termelékenyebb munkájára volt szükség, amit csak jobb technika és önállóbb gazdálkodás biztosíthatott. A katonáskodással terhelt szabad parasztek a technikát nem fejleszthették, a rabszolgák pedig az önálló gazdálkodási kezdeményezéstől volt megfosztva.

Nem kell itt bővebben fejtegetni, hogy a szóbanforgó haditechnikát a kengyelbe lépő páncélos lovag, az agrártechnikát pedig a barázdát forgató nehézkeével nyomásos rendszerben szántó és gabonáját vizimalomban őrlő parasztek testesítette meg, de óvakodni kell attól a kísértéstől, hogy ezeket az új technikákat tekintsük a feudalizmus létrehozóinak. Mindegyik létezett már a feudalizmus keletkezése előtt. A kengyel, a patkó, sőt maga a páncélos lovagi harcmodor is a türk nomádok találmánya⁶ s csak tökéletességét érte el a kelta vaskultúra alapján a feudális Európában. A barázdaforgató nehézke, a nyomásos rendszer és a vizimalom az antik világ öröksége, eredetileg a drága és ezért kíméltre szoruló rabszolga munkájának jobb kihasználását szolgálta. A feudalizmus csak elterjedését mozdította elő azzal, hogy az antik rabszolgagazdaságot folytató földesúri saját kezelésű gazdaság, a réserve, miközben felszámolta a rabszolgamunkát és helyette a saját telken gazdálkodó függő parasztek robotját vette igénybe, ezzel

⁶ A lovagi harcmodor kialakulásának a kengyel használatával való összefüggését igen frappánsan fejtette ki *L. White*: *Technologie médiévale et transformations sociales*. Paris 1969. 1—53. Megállapítása, hogy „l'Antiquité avait imaginé le centaure, le Haut Moyen Age en fit le maître de l'Europe” (25. l.), akkor is igaz marad, ha a lovagi fegyverzet, különösen a kengyel eredetéről alkotott nézetei módosításra szorulnak. *A. R. Kuzlasov*: Tastykskaia epokha, Moszkva 1960. 135—140 és *S. I. Vainstein*: Nekotorye voprosy istorii dzevreturskoi kultury (in: *Sovjetskaia Etnografia* 466. 60—81) kutatásai óta tudjuk, hogy a kengyel a nehéz páncélos harcmodor más elemeivel együtt a VI. századi közép-ázsiai türköknél alakult ki, s a VII. században a nagyváros közvetítésével került Európába.

egyidejűleg átadta az utóbbiaknak saját technikáját is,⁷ az immár lefegyverzett, s így a termelő munkára teljesen felszabadult parasztnak a rabszolgáénál jobb munkafeltételeihez jobb technikai feltételeket is biztosítva. A már létező, de kedvezőtlen gazdasági-társadalmi feltételek közt kellően ki nem használt technikai találmányokban rejlő lehetőségek teljes kibontakozásának katalizátora volt tehát a feudális típusú munkamegosztás, mint ahogy viszont ennek uralomra-jutását az új technikai felszerelés bevetése tette lehetővé.

Mint ahogy a feudális technika is kettős forrású, úgy a feudális társadalmi-politikai rend is kettős eredetű. Ezt a véleményt az európai történetírás már régen megfogalmazta s a feudális Európa római-germán kettős eredetéről beszélt, én szívesebben használnom a szélesebb, de mégis pontosabb antik és barbár terminusokat. Az antikvitás öröksége rabszolgamajor és a jobbágytelek kettős struktúráját kezdeményező későrómai latifundium, a barbároké a hadvezérnek erre rátelepedő katonai kísérete. A későrómai latifundiumból származik a rabszolgagazdálkodást a parasztok szolgáltatásaival behelyettesítő tendencia, a katonai kíséretből a szabad parasztok lefegyverzésének és hivatásos katonasággal való behelyettesítésének tendenciája. Mindkettőben azonban megvolt a feudalizmussal szemben érvényesülő ellentendencia, a későantik struktúrában — mint láttuk — a szabad paraszti katonáskodás antik modelljéhez való visszahajlás, a barbár struktúrában pedig az antik modell követésére való hajlam, a katonai kíséret anyagi fenntartását a szabadok adóztatásán és a kifelé irányuló rablóhadjáratokon kívül, azoknál állandóbb jelleggel rabszolgagazdaságok révén biztosítani. Tévedés volna a népvándorláskori barbár vezetőréteg, a katonai kíséret oly sokáig fennmaradó rabszolgatartását az antik latifundiumokra való rátelepedéssel magyarázni, hiszen a volt római birodalom határain kívül is minden európai barbár népnél a katonai kíséret tagjai korán megszervezték rabszolgagazdaságaikat.⁸

Az ázsiai modellbe való visszahajlásnak és az antik modell követésének kísértése egymást kölcsönösen gyengítő tendenciák lévén, megnyílt az út a kettő között a feudális modell felé. A későrómai patricius uralmának elenyészését joggal a szabad paraszt tönkremenésében, a barbár hadvezér és kísérete uralmának akadályát ugyanolyan joggal a közszzabadok létében látta s az ellenkező előjelű félelmek és az azokból fakadó törekvések csak a rabszolgának a személyileg szabad paraszttal való felcserélésében, egyben pedig az utóbbinak lefegyverzésében s személyi függésbe vonásában egyenlítődhettek ki. Így az is nyilvánvaló, hogy a feudalizmus csakis az antik és a barbár világ találkozása során, közelebbről Gallia északi részén alakulhatott ki és a francia feudalizmusban öltette viszonylag legtisztább, azaz a modellnek leginkább megfelelő formáját. Innen terjedt el Európa mindazon területeire, ahol az antik életkeretek bomlása és a barbár katonai kíséretnek a közszzabadok leigázására irányuló törekvése ebben találhatta meg a kiutat, antik és barbár világ konkrét találkozása nélkül, mintegy behelyettesítve egyiknél a barbár, a másiknál az antik komponensét a feudális modellnek.

Természetesen a feudális modellt torzító „eredeti jellegzetességek” éppen azokon a területeken ütköztek ki és hatottak, ahol a feudalizmus nem az antik és a barbár világ konkrét egymásbefonódásából, hanem az egyik vagy másik komponens másodlagosan pótló feudális modell hatására alakult ki. Két ilyen nagy régiója van Európának, egyik a Földközi tengerre néző Dél, a másik a Baltikum és a kontinentális Kelet. Az előbbiben a masszív barbár behatolás, az utóbbiban az antik előzmény hiányzott. (A Balkánt, mint a későantik világot szervesen folytató, később pedig a török uralom által az európaiktól idegen útra térített területet ki kell zárunk az európai feudalizmus fogalomköréből.) Mindegyikben más és más, a mondott hiányokból fakadó „eredeti jellegzetességek” színezték, torzították a feudális modellt s így a feudális Európának két kettősségével kell számolnunk, az egyik az Észak és Dél, a másik a Nyugat és Kelet

⁷ L. White: i. m. 57—68, G. Duby: i. m. 212.

⁸ L. Makkai: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1970. 277.

kettőssége. Ezek a kettősségek a feudalizmus kialakulásától kezdve hatottak s döntően befolyásolták a kapitalizmusba való átmenet körülményeit és ütemét s végső soron forrásai a XIX. század közepén bekövetkezett lemaradásnak.

Kapitalizmus a feudalizmusban

Mielőtt azonban ezeknek az „eredeti jellegzetességek”-et és az európai feudalizmusnak a kapitalizmus felé fejlődésében játszott gátló szerepét elemeznők, előbb rá kell térni annak a tételnek a bizonyítására, hogy a feudalizmus „tisztá” modellje, a lovag-seigneur és a paraszt-jobbágy kettőssége tartalmazza a kapitalizmus felé tartó fejlődés tendenciáját. Ennek a tendenciának első, minden későbbi fejlődést megalapozó megnyilvánulása a kézművességnek s ezzel kapcsolatban a kereskedőnek a mezőgazdaságból a középkori város keretében történt kiválása. Város és benne kézműves-kereskedő elem éppúgy volt az ázsiai és az antik társadalmi formációkban, mint katona és paraszt, de mint ez utóbbiak, az előbbieket is más helyet és funkciót kaptak a feudális struktúrában. Az ázsiai és antik város a parasztok ill. rabszolgák felett közvetlen uralmat gyakorló, agrárius érdekeltségű uralkodó rétegek székhelye s a kézműves-kereskedő elem e rétegek függvénye, azok szükségleteit elégíti ki s a szabad parasztot szinte neolitikus világával nincs rendszeres cserekapcsolata. Még a későrómai kor nagyvárosai mellett is tártak fel a régészek kőszerszámokkal élő egyidejű paraszti településeket. Sem a bronz, sem a vas nem vált általános anyagává a paraszti szerszámoknak, annál inkább a városi kézműves és a földművelő rabszolga technikai felszerelésének, nem beszélve természetesen a katonáskodó parasztok kezébe adott, de nem az ő tulajdonukat képező fegyverekről. A gazdasági-társadalmi rend itt nem katalizátorává, hanem gátjává vált a technikai újítások terjedésének. A feudális világban megszülető város, annyiban, amilyen mértékben a „tisztá” modellnek leginkább megfelelő feudális környezet terméke, nem a feudális földesurak székhelye, hanem a kézművesek és kereskedők közvetlen földesúri hatalomtól független közössége s kezdetül fogva a parasztság, a falu cserepartnere.

Az európai feudalizmus történetének kutatásában a legjelentősebb eredmények közé tartozik a mezőgazdasági termelékenység növekedése és a városok létrejötté közötti szoros kapcsolat feltárása.⁹ A földművelés növekvő feleslegei megengedték a kézművesség kiválását és specializálódását, valamint városokba tömörülését, munkájuk viszont újabb tényezője lett a mezőgazdaság jobb technikai felszerelésének és termelékenysége növelésének s ezáltal a lovagi fegyverzet tökéletesítésének és a paraszti katonáskodás és a rabszolgamunka végleges felszámolásának, a feudális modell kiteljesedésének is. A falu és a város közt éppen a feudális modell belső logikájából következő egyre inkább a pénz által közvetített kapcsolat létrejöttének további fejlődése már közvetlen út az iparosodás és a kapitalizmus felé, amely túlságosan is ismeretes ahhoz, hogy itt csak a falu—város vonatkozásban kelljen főbb állomásait megjelölni: a falu és a város agrár-kézműves árucseréjét követi a városnak a mezőgazdaság holtszezonjait kézműves munkával értékesítő bahaolása a városnak a faluba, majd a falu fölösleges munkaerejének a városi manufaktúrákba, végül a gyárakba való bevonása. E folyamatnak második és harmadik állomásán a parasztság feudális függése már a kapitalizmus felé vezető utat eltorlaszoló gáttá válik s a város élére áll a parasztság által addig meglehetősen elszigetelten vívott antifeudális osztályharcnak, hogy a polgári forradalmak során ezt a gátat a parasztság felszabadításával áttörje. Ahhoz, hogy ez a folyamat végbemehessen, a parasztnak a feudális függésen belül a lehető legnagyobb gazdasági önállóságot és mozgási szabadságot kellett élveznie, azaz a földesúri saját kezelésű gazdaság megmunkálásától való mentességet s szolgáltatásainak termék-majd pénzáradékká alakítását. Másik feltétele volt e folyamat kiteljesedésének az a késleltető tényező, hogy a paraszt feudális függése megakadályozta a város hatalmi behatolását a faluba

⁹ J6 összefoglalása G. DUBY: i. m., különösen 286—300.

s kikényszerítette a tisztán gazdasági, idővel tőkés jellegűvé váló behatolást. Mindkét feltétel egy olyan viszonylag, „tisztá” feudális modellben van leginkább adva, amelyben a földtulajdon és az eszköztulajdon a legradikálisabban van egymástól elválasztva s a katonáskodó földesúr és a termelő paraszt közt megosztva.

A „tisztá” feudális modell szülőföldjén, a Karoling-birodalom francia-német törzsterületén figyelhető meg legjobban a modellben foglalt tendencia kibontakozása, éspedig az antik és barbár rabszolgagazdaság örökségének, a földesúri saját kezelésű gazdaságnak a felszámolódásában. A X. századra ezen a területen a rabszolgaság jobbágysággá (servage) alakul, a réserve földje azonban egyelőre nem oszlik szét a jobbágytelkek (tenures) között, hanem földesúri kezelésben marad és a telkesjobbágyok (tenanciers) robotjával, azoknak immár a réserve jobb technikájának hatása alatt megjavult saját munkaeszközeivel. Az agrotechnikai vívmányoknak a parasztság felé való közvetítésével a robotolható földesúri gazdaság pozitív történeti szerepe végetért. A feudalizmus északnyugat-európai történetében a kontinensen a réserve felszámolódik vagy csak az agrártermelés perifériáján marad fenn s az uralkodó üzemforma a földesuraság keretében önállóan termelő, termék- vagy pénzjáradékot szolgáltató jobbágytelek lesz. Angliában a réserve fennmarad, de hovatovább nem a jobbágyok robotjával művelik, hanem bér-munkával, s ez az új típusú réserve az enclosure sokévszázados folyamata során egyre több jobbágytelket olvaszt magába, egyedül azokat hagyva ki szigetként, amelyeknek paraszti gazdái maguk is bér munkásokat dolgoztató kistőkésekké válnak. A földesúri major történetének Marc Bloch által „Seigneurie française — manor anglais” címen (sajnos vázlatosan) leírt menete és végkifejlete alapján véve akkor is igaz marad, ha a kutatás azóta kiderítette, hogy — mint mindig a történelemben — a fejlődési tendenciák nem simán és nem maradéktalanul érvényesültek. Akár a jobbágytelek nyelte el a földesúri réserve-t, mint Franciaországban, akár a réserve a jobbágytelket, mint Angliában, mindkét esetben a feudális modellnek a réserve és a jobbágytelek kettősségének megszüntetésére, az antik és a barbár örökség felszámolására irányuló tendenciája érvényesült.

Más — és fontos — kérdés, hogy melyik változat bizonyult közvetlenebb átmenetnek a kapitalizmusba. Nyilván az angol. Csak ennek az uralkodó folyamatnak a függvényében lehet helyesen megítélni az északnyugat-európai feudalizmus peremterületein (Anglia, Hollandia, Svájc, Tirol stb.) fennmaradt olyan szabad paraszti szigetek jelentőségét, amelyek nem, vagy csak igen kis mértékben kerültek feudális függésbe. Noha sohasem váltak a feudális modell meghatározó elemévé, amennyiben létük és tevékenységük nem gátolta a feudális modell fő tendenciáinak, a földesúri major átalakulásának és a falu-város kapcsolat létrejöttének kibontakozását, végeredményében a paraszti függetlenségnek a jobbágyénál magasabb fokán hamarabb és eredményesebben térhettek át az árutermelésre, ami Anglia és Hollandia esetében a kapitalizmusra való átmenet meggyorsításában ha nem is döntő, de nem elhanyagolható szerepet játszott.

A Dél eredeti jellegzetességei

Visszatérve mostmár az „eredeti jellegzetességek”-re, tulajdonképpeni mondanivalómra, ezeknek két típusa közül a délivel itt csak érintőleg foglalkozhatom. Részben mert ez meghaladja illetékességemet, másrészt mert a könyvtárnyi szakirodalom fel is ment ez alól.¹⁰ Csupán jelezni kívánom, hogy a déli, itáliai és ibériai feudalizmus „eredeti jellegzetességének” első-sorban az antiktól az ázsiai modellhez húzó, fentebb már említett tendenciát tekintem, amely

¹⁰ Az alábbi jellemzéshez leginkább *E. Sereni: Agricultura e mondo rurale* (in: *Storia d'Italia I. Torino 1972. 133—252*) és *R. Romano: Tra due crisi: l'Italia del Rinascimento*, Torino 1971 ábrázolását használtam, a végkifejletre érvényesek maradnak *F. Braudel* halhatatlan „Mediterranéé”-jének megállapításai.

a rabszolgát egy, a latifundiumtól függő, gazdaságilag az északnyugat-európai jobbágnál jóval kisebb önállóságot elérő, személyileg ugyan szabad, közvetlen munkaeszközeivel rendelkező, de a termelés egyéb anyagi feltételeit (pl. a viszbályaózást, az itáliai földművelés e legnagyobb teljesítményét) a földtulajdonostól nyerő paraszttal cseréli fel, aki közelebb áll a nyugat-európai zsellérhez, mint a telkes jobbágyhoz. Mindez szorosan összefügg a déleurópai, elsősorban az itáliai városfejlődéssel, amely szorosan kapcsolódik az antik polishoz, annak nagybirtokosi székhely jellegét továbbbőrkíti, amennyiben a feudális földesurakat nem kizárja, hanem bekényszeríti a városfalak közé. Amikor pedig megnyitja előttük a kereskedői foglalkozást, egyben a kereskedő polgárokat is feudális földesurakká teszi azzal, hogy a falusi világot, mint közvetlen városi igazgatás és gazdasági kizsákmányolás alá eső contadot szervezi maga köré. Az itáliai város ezzel megfosztotta magát attól a hosszú távon előremutatónak bizonyult késleltető momentumtól, amely a parasztság fölötti közvetlen uralomtól elzárt északnyugat-európai várost a faluba való bahatolás gazdasági és gazdaságot fejlesztő módszerekre kényszerítette.

Az itáliai városfejlődés „koraérett” jellegét szokták emlegetni, ez valójában a teljesen meg nem emésztett antikvitás továbbható öröksége s egyben az ázsiai modellhez való visszahajlásnak jele is, amennyiben az antik város nem elnyomorított szabad parasztok, hanem a szabad parasztok katonáskodását biztosító rabszolgák urainak székhelye volt. Kétségtelen, hogy az itáliai város „koraérettsége” a parasztság feletti uralom gyors megszerzését s a reneszánsz gazdasági virágzását, a kereskedőtöke ipari tőkévé alakulásának korai megjelenését tette lehetővé, de egyben sietette is a parasztság elnyomorodását s megakadályozta a falu—város kapcsolat valóban feudális, a kapitalizmus felé mutató modelljének érvényesülését, ami — s nem csupán a kereskedelmi utaknak a Földközi tengerrel az Atlanti Óceánra való áthelyeződése — végül is Dél-Európa tartós gazdasági-társadalmi-politikai stagnálására, a kapitalizmusba való átmenet elhúzóására vezetett.

II. A kelet-európai feudalizmus eredeti jellegzetességei

Ezek után térek rá a kelet-európai feudalizmusra és annak „eredeti jellegzetességeire” bevallva, hogy csak ebben a témában érzem magam többé-kevésbé illetékesnek, s hogy mindaz, amit feudális modellről és az „eredeti jellegzetességek”-ről az illetéktelen tévedési kockázatait vállalva előrebocsátottam, tulajdonképpen arra szolgált, hogy a kelet-európai feudalizmusnak az európai feudalizmus egységébe való beilleszkedését és az attól való eltérések forrásául szolgáló „eredeti jellegzetességeit” ne elszigeteltem, hanem az egész részeként közelíthessem meg.

Kelet-Európán — mint a fentiekből kiviláglik — a Karoling-birodalom keleti barbár szomszédságát értem (bizonyos mértékig Skandináviát is ideszámítva, de ezúttal csak a kontinentális Kelet-Európára korlátozódva). Ennek a területnek a feudális Európába való bekapcsolódását és magával hozott „eredeti jellegzetességeit” a XIII. századdal bezárólag már megkíséreltem felvázolni s most bővebb kifejtés helyett erre a tanulmányomra hivatkozom, megelégedve főbb mondanivalóinak rövid összefoglalásával.¹¹

A kelet-európai autochton feudális fejlődés

Kelet-Európa 1000 körül, sok évszázados késéssel kapcsolódott be az európai feudalizmus kialakulási folyamatába, akkor, amikor Északnyugat-Európában a feudális modell fő tendenciái már kibontakoztak, az antik és a barbár rabszolgatartás összefonódó maradványai már elhaltak, a szabad parasztok lefegyverzése és munkára fogása s a lovag és a földesúr azonosulása pedig már megtörtént. A Karoling-birodalom keleti határvidékén viszont a rabszolgagazdál-

¹¹ L. Makkai: Les caractères originaux i. m.

kodás és a szabad paraszti katonáskodás, ha elsorvadóban is, még fennállott. A határ tehát nem volt éles az európai feudalizmus és a szláv meg türk barbárok világa közt, hiszen ez utóbbiaknál már belső fejlődés során létrejöttek a fejedelemnek és kísérete tagjainak rabszolgagazdaságai a katonáskodó szabad parasztok földközösségéből kiszakított parcellákon, s megindult egyes szabad katonaelemek szolgálatba szegődése is a rabszolgagazdaságok mellé települve. A társadalmi küzdelmek arcvonala egyrészt a fejedelem és kísérete, másrészt a törzsi arisztokrácia s a mögéje felsorakozó közsabadok közt húzódtott. A fejedelem és kísérete gazdasági és politikai hatalmát igyekezett a törzsi arisztokrácia megtörésével és a kíséretbe való bekényszerítésével a közsabadokra kiterjeszteni, egyelőre nem földjeik magántulajdonba vételével és kíséret tagjai közt feudális módon magántulajdonba való szétosztásával, hanem kollektív adóztatással, mely a kíséretnek ugyancsak kollektív jövedelemforrása lett a rabszolgagazdálkodás és a rablóhadjáratok mellett. A szabadok e kollektív alávetése és adóztatása lett a törzsi arisztokrácia felszámolása után kialakuló korai feudális, voltaképpen prefeudális királyság alapvető intézményévé a cseh, magyar, lengyel, orosz várkerületekben, melyeket a kíséretnek a törzsi arisztokrácia immár beolvasztott elemeiről nemeseknek nevezett tagjai kormányzásra s egyben tápláltatásukra megkaptak. A nyugati agrotechnika megérkezése előtt még csekély termelékenységű rabszolgagazdaság és adózó parasztbirtok együttesen sem volt képes a nyugat-európaihoz hasonló lovagsereget fenntartani. Ilyen csak kis számban, a legelőkelőbbekből alakult ki, egyébként a katonaság zöme a várkerületek adózó parasztaiból került ki, akik fölött a király éppen katonáskodásuk biztosítása érdekében nem engedte át a közvetlen uralmat az arisztokráciának, amely a várkerületek igazgatásának közvetett kizsákmányolási formája mellett rabszolgagazdaságaira s az ezek mellé telepített szabadok szolgálataira volt utalva. Ez a rendszer természetesen akadályozta a nyugat-európai típusú földesuraság létrejöttét s fenntartotta a barbár rabszolgaság és szabad paraszti katonáskodás „eredeti jellegzetességeit”. Az európai típusú város kifejlődésére ebben a rendszerben természetesen nem volt lehetőség.

Felmerült olyan vélemény is, hogy a kelet-európai feudalizmus „eredeti jellegzetességei” közé tartozik, sőt elsőrendűen az, a paraszti földközösség szívós fennmaradása.¹² Ez természetesen következik a szabadok fent említett kollektív alávetéséből és adóztatásából, de a barbár földközösség csak abban a vonatkozásban hasonlít az ázsiai típusú társadalmuk földközösségéhez, amennyiben szintén a szabad parasztok adóztatásának és katonáskodásának alapjául szolgált, egyébként azonban a feudalizmus küszöbére érkezett kelet-európai barbár társadalmak a fejlődelmet és kíséretét eltartó rabszolgagazdálkodással már meghaladták a fejlődésnek azt a fokát, amelyen az ázsiai modelltől fordulás számukra még lehetséges lett volna. Más kérdés viszont a földközösség ázsiai típusának fennmaradása a kelet-római, majd bizánci birodalomban, amiről már szóltunk, és még alaposabb megvizsgálásra szorul az orosz fejlődésnek a bizánci kultúrkörhöz tartozás címén való idevonása, mert a fejedelem és kíséretének rabszolgagazdálkodása orosz területen is éppúgy megvolt, mint a többi kelet-európai barbár társadalomban. Nézetünk szerint az orosz fejlődés, ha megkésve is, a kelet-európai feudalizmus vonalán haladt; sőt benne kell látni a kelet-európai autochton fejlődés klasszikus formáját. A feudális járadéknak túlnyomó részben a „tápláltatási” (na kormlenije) rendszeren keresztül való közvetett (és nem magán-

¹² *Gunst Péter*: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésnek néhány kérdése (i. m.: Valóság 1974/3, 16–31) c. tanulmányában Kelet-Európát az antik föld-magántulajdontól eredetileg érintetlen területnek tekinti, ahol a földközösségen alapuló „keleti földtulajdonforma” uralkodott, s azt a megfigyelését, hogy ennek a földtulajdon-formának továbbélése összefügg az ortodox kereszténységgel, a nyugati kereszténységnek az antikvilág magántulajdon-élvét közvetítő szerepével kapcsolja össze. Ez a további kutatásra érdemes megfigyelés azonban egybevetendő a kelet-európai barbár népek földközösségi rendszerének még a kereszténység elterjedése előtt bekövetkező, s az előkelők rabszolgagazdálkodásában megnyilvánuló homlásával. A kelet-közép-európai feudális fejlődést meggyorsító és a kapitalizmusba való átmenetet előmozdító nyugati expanzió kérdésében a szerzővel általában egyetértek. Az ipari forradalom utáni kelet-európai fejlemények sajtóságainak elemzésével itt nem foglalkozhatom.

földesúri jogcímen való közvetlen) elsajátítása lényegileg azonos a közép-kelet-európai (cseh magyar, lengyel) „szolgálati” rendszerrel, még akkor is, ha ez utóbbi Oroszországban nem is öltött annyira differenciált struktúrát, ami nyilván a kiséret letelepítésének elhúzódsából következett. A bojári örökbirtoknak, a votčinának túlnyomóan rabszolga (holop) munkaerővel való megművelése, valamint a „s zabadon szolgáló” (volnie slughi) katonaelemek fejedelmi rendelkezés alatt álló szolgálati birtoka (pomestie) egyaránt annak a kelet-európai rendszernek a jelenségei, amelynek lényege az uralkodó közvetlen (azaz nem a földbirtokosságon át közvetített) igénye a szabadok szolgálatára.

Ez, a feudális modellnek a lovag és paraszt szétválasztására irányuló tendenciáját gátló jelenség azzal függ össze, hogy a hadviselés Kelet-Európában a nyugati lovagságnál nagyobb-számú, de könnyebb fegyverzetű lovasságra volt alapozva. A nehéz páncélos lovasság Kelet-Európában sohasem vált általánossá, sőt inkább kivételes jelenség maradt, hiába történtek próbálkozások a hadviselésnek ilyen irányú átalakítására. A könnyű lovasság fenntartása pedig nem igényelte a feudális járadék oly nagyfokú koncentrálását, mint a lovagságé, erre elegendő volt a várszervezet szabad parasztjainak szolgáltatásaival kiegészített rabszolgamunka is, annál inkább, mivel a mezőgazdasági termelés és termelékenység idővel számottevően növekedett. A nyugat-európai mezőgazdaságot forradalmasító nehézeke (charrue lourde) és a hármasnyomás (culture permanente avec rotation biennale ou triennale) csak a XII. században érkezett Kelet-Közép-Európába és a XIV. században terjedt el szélesebben (nyilván a cseheknél hamarabb, a magyaroknál és a lengyeleknél később).¹³ Mégis, a túró eke (araire) és a parlagoló gazdálkodás (culture temporaire) uralmának fennmaradása ellenére a belterjesség irányában már a XIII. század előtt komoly előrehaladással, a mezőgazdasági termelékenység jelentős növekedésével kell számolni elsősorban azoknak a kutatásoknak az alapján, amelyek a parlagoló rendszerben rejlő belső fejlődési lehetőségekre mutatnak rá.¹⁴ Ezzel kapcsolatban figyelemreméltó a lengyelországi és magyarországi demográfiai fejlődés. Egymástól függetlenül és eltérő forrásalapon végzett számítások a lakosságnak 1000 és 1200 között közel megkétszereződését mutatják ki, ami jóval magasabb a szakirodalomban elfogadott európai átlagnál, következésképp még inkább az ezidőben szintén erősen népesedő Nyugat-Európa átlagánál.¹⁵ Még ha a népsűrűség jelentősen alatta is maradt a nyugat-európainak, ez a demográfiai fellendülés (melynek okait részben a rabszolgaszűrés megszüntetésében és általában a belső konszolidációban, részben pedig többirányú bevándorlásban kereshetjük) önmagában is feltételezi a termelői erők növekedését, mégpedig nem csupán a termelőterület kiterjedését, hanem a termelési technika javulását.

A mezőgazdaság termelőterületének kiszélesedése és termelékenységének növekedése lehetőséget adott a kézművességnek a mezőgazdaságból való fokozatos kiválására, a hivatásos kézművesréteg kialakulására. A kézművesség kezdetben nem centralizálódott városias településekre, hanem a falvak paraszti kézművesei kereskedtek termékeikkel. A mezőgazdaság termelékenységének növekedése kétségtelenül megindította egy hivatásos iparosrétegnek a parasztságból való kiválását, s ezek a forgalmasabb helyeken, elsősorban a váralji településeken igyekeztek letelepedni, de termékeik piacát erősen korlátozta az, hogy a szerényebb igényeket kielégítő tömegcikkeket a falvakból kapta a várszervezet, a jobb minőségűeket pedig külföldi kereskedők hozták be az országba, következésképp csak a paraszti önellátó kézművesség elsorvadásra juttathatta őket állandó és tömeges kereslethez.

¹³ Z. Podvinska: Origines et propagation de la charrue sur les territoires polonais. Ergon II. 1960; M. Belényessy: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert. Acta Ethnographica, 1958. 208—271. Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. 282.

¹⁴ Belényessy Márta: Le culture temporaire et ses variantes en Hongrie au XVe siècle. Acta Ethnographica, 1967. 1—34.

¹⁵ Gy. Györffy: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. In: Études Historiques, 1960. I. 163—183.

A földművelés és a kézművesség szétválásának lehetőségei Kelet-Európa autochton fejlődésében is adva voltak, amit az oroszországi példa bizonyít. Mint azt Grekov az orosz parasztságról írt könyvében¹⁶ mesterien bemutatta, a földművelés termelékenységének egy adott fokán, konkrétan a XV. század második felétől kezdve a nagybirtok rabszolga (holop) munkaerejének rentabilitása oly mértékben csökken az önállóan gazdálkodó függő paraszt és a parasztságból kiváló kézműves munkájának termelékenységéhez képest, hogy a kolostorok és a bojárok tömegesen szabadítják fel, sőt úzik el immár ki nem fizetődő holopjaikat s gazdálkodásuk súlyát szabad parasztjaik terményszolgáltatásaira próbálják alapozni, a kézműves termékeket pedig a gyorsan felnövekvő iparos-kereskedő városkák (rjad) piacain vásárolják.

A nyugat-európai feudalizmus expanziója Kelet-Európában

Az a gazdasági-társadalmi átalakulás, amely ezt a belső erőkből sarjadó városiasodást elindította, Közép-Kelet-Európában a XIII. században ment végbe, sokkal korábban tehát mint Oroszországban, de ez az előriesítés csak részben magyarázható az orosz fejlődés akadályaiból (nomád támadások), sokkal inkább a kelet-közép-európai fejlődés meggyorsulásából. A XII. század végén Csehországban megkezdődött s a XIII. század közepére Magyar- és Lengyelországban is bekövetkezett a várszervezet s a hozzá kapcsolódó szolgáltatási rendszer, valamint a rabszolga munkaerőre alapozott földesúri gazdálkodás felbomlása, éspedig olyan robbanás-szerű gyorsasággal, amilyent pusztán belső erők aligha idézhettek volna elő. A várszervezet szétesett, a hozzá tartozó földek nagyrésze a nagybirtokosok kezére került, a szolgálati birtokon ülő szabad katonaelemek maguk is feudális földesurak lettek s belőlük alakult a Kelet-Közép-Európára oly jellemző nagyszámú közép- és kismenesség. A várkerületek közigazgatási szerepét a nemesség autonóm testületei (Csehországban a „iudicium terrae”, Lengyelországban a „sejmik”, Magyarországon a „iudices nobilium”) vették át.

A korábban különböző szolgáltatásokkal tartozó szabadparasztok többé-kevésbé azonos struktúrájú termény-, pénz- és munkaszolgáltatást teljesítő, szabad költözésű egységes telkesjobbágyokba olvadtak össze a földesúri saját kezelésű gazdaságokat tömegesen elhagyó, felszabaduló rabszolga-réteggel. Különösen feltűnő jelenség a földesúri saját kezelésű föld elnéptelenedése. Magyarországon pl. a majorok (praedia) zöme a XIII. század második felében pusztán áll s később a *praedium* szó a lakatlan föld jelentését veszi fel,¹⁷ Lengyelországban ugyan ebben az időben hasonló tömeges pusztásodás mutatható ki, s bár okát a kutatók eddig kis falvak összetelepítésében látták, valószínű, hogy végső fokon ez is a rabszolga munkaerővel művelt földesúri gazdaság megszűnésére vezethető vissza. Mindenesetre kétségtelen, hogy egész Kelet-Közép-Európában a földesúri gazdálkodás súlya a szabadköltözésű parasztok termény- és pénzjáradékára tolódott át és a saját kezelésben maradt úri föld jelentéktelenné zsugorodott össze, amelynek megműveléséhez az önállóan gazdálkodó parasztok robotmunkáját vették igénybe. A földesúri saját kezelésű föld igen kis mértékben kelet-közép-európai sorsa különbözik a nyugat-európaiétól, amennyiben ott a rabszolga munkaerő helyett bérmunkával vagy telkesjobbágyok robotjával folytatták művelését, de az oroszországi rabszolga gazdaság sem sorvadt el a holop-rendszer felszámolása után, hanem átalakult robotgazdasággá. Kelet-Közép-Európában viszont a major két-három évszázadra a feudális gazdálkodás periferiájára szorult, hogy azután a XVI. században újra erőre kapva, mint robotgazdaság, az agrárviszonyok legfőbb alakító tényezőjévé váljék.

A kelet-közép-európai földesuraság fejlődése eszerint a XIII. században oly mértékben felgyorsult, hogy valósággal átugrotta a nyugati fejlődés egyik szakaszát, a majornak a telkes-

¹⁶ B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől a XVIII. századig. Ford. Reményi József. II. Bp. 1958. 8—46.

¹⁷ Szabó István: A praedium. Agrártörténeti Szemle, 1963. 1—49; 301—337.

jobbágyok robotjával, ill. bérmunkával való megművelését, ami viszont a tipikusnak tekinthető kelet-európai fejlődésben, az oroszoknál, ha késve is, de közvetlenül csatlakozott a rabszolga-gazdálkodás végső felszámolásához. Semmi újat nem mondanánk azzal, ha ezt az „ugrást” az ún. német kolonizációval hoznók kapcsolatba, de ezzel le is egyszerűsítendő a problémát. Többről van itt szó, arról az adaptációs kísérletről, amellyel Kelet-Közép-Európa az expanzió-tásának XIII. századi csúcspontjára érkezett Nyugat-Európa „kihívására” felelni igyekezett.

A nyugati expanzióról már sokan írtak, de gyakran elfelejtik, hogy Európa két felének kapcsolatában Kelet-Európa nem csupán külső hatások passzív befogadója, hanem tevékeny kezdeményező is volt. A kezdeményezés a kelet-közép-európai feudális uralkodó osztályoktól indult ki, amelyek már az államszervezés során és azután egyre növekvő mértékben hasznosították a maguk számára a nyugat-európai anyagi és szellemi kultúra vívmányait, nemcsak külföldi áruk és eszmék, hanem külföldi papok, lovagok, iparosok, parasztek „importja” révén is.

A kívánatos javak és termelők megszerzése elé azonban korlátokat szabott az egyedüli anyagi bázist jelentő paraszti munka termelékenységének lassú növekedése. A kelet-közép-európai arisztokrácia erősödő politikai öntudatának és ambícióinak a XII. század közepétől kezdve egyre sűrűbben jelentkező jelenségei mögött egy magasabb életszínvonalra való törekvés rejlik. Az eszmény — mint azt a képzőművészeti és irodalmi emlékek csalhatatlanul elárulják — a francia lovagvilág átplántálása volt, ahhoz azonban sokkal több és sokkal jobban dolgozó paraszt munkájára volt szükség, mint amennyivel a viszonylag csekély kiterjedésű és főként rabszolga munkaerőt használó magán nagybirtok rendelkezett. A paraszti munkaerőnek két rezervoárja kínálkozott megcsapolásra, az egyik a hazai várszervezet, a másik a saját keretein éppen akkor túlcserélődő nyugat-európai, elsősorban német népfőlség volt. Külföldi telepeket természetesen a nagy lakatlan területekkel rendelkező uralkodók toborozhattak legkönnyebben s mindhárom kelet-közép-európai országban éltek is ezzel a lehetőséggel. A magánföldesurak eleinte kisebb mértékben követhették a példát, de a XII. század második felében már az ő birtokaikon is megjelennek az új idők hírnökei, a „hospesek”, ezek a részben külföldi, részben a várszervezetből kedvezményekkel elcsalogatott hazai parasztek, s velük együtt feltűnik a feudális járadék új formája, a pénzbeli cenzus, mely még távolról sem általános, de éppen nem jelentéktelen, mint azt a XII. századvégi magyar királyi jövedelmek közt elfoglalt előkelő helye mutatja.¹⁸

Az uralkodók udvartartása reagált leghamarabb az új lehetőségekre. A megszorodó pénzbevételek feleslegessé tették a szolgáltató falvak ezermesterkedő parasztjainak kezdetleges kézműves termékeit; ezek helyett egyre inkább a külföldi kereskedők által szállított luxus-cikkeket, majd a növekvő kereslet folytán lassanként kialakuló hazai hivatásos kézművesek áruit vásárolták. A szolgáltató falvakban megkezdődött a kézműves szolgáltatásoknak mezőgazdasági terményjáradékra (esetleg pénzjáradékra) való kommutálása, ami a specializálódás útján már előrehaladt paraszti kézművesek egyrészt a városokba való áttelepedésre és hivatásos iparossá való átalakulásra készítette. Minél nagyobb mértékben tudták az uralkodók pénzjövödelmeiket fokozni (amiben — mint látni fogjuk — a bányászat előkelő szerepet játszott), annál kevésbé voltak kénytelenek ellenállni azoknak az egyre hevesebb rohamoknak, amelyeket az uralkodó osztály indított a várszervezet kereteibe zárt paraszti munkaerő megszerzésére.

A saját kezelésű földesúri birtok felszámolása és a városiasodás

Az adományozott várföldekkel kiegészült nagybirtokok a XIII. század folyamán hatalmas telepítési tevékenység színhelyei voltak, mely a német parasztbévéndorlásnak a XIV. században bekövetkezett elapadása után is folytatódott, részben a hazai népfőlségből, részben pedig

¹⁸ Györffy: i. m. 178.

balkáni hegyipásztor és keleti nomádpásztor elemek földreültetésével. Itt kell megjegyezni, hogy a XIV. századi pestisjárványok érintették ugyan Kelet-Közép-Európát, de korántsem olyan mértékben, mint Nyugat-Európát. (A kisebb népsűrűség és a járvány centrumaitól való nagyobb távolság mellett ebben az akkor már túlnyomóan cereáliákra szorult nyugat-európai népességéhez képest sokoldalúbb táplálkozás is hozzájárulhatott ehhez.) A nyugat-európai demográfiai katasztrófával ellentétben Kelet-Közép-Európa a XIII—XV. századok folyamán megőrizte korábbi népszaporodási lendületét. A telepítési akciókkal szükségszerűen együttjáró kedvezmények lehetővé tették a paraszti tömegek számára, hogy a kialakuló új gazdasági-társadalmi struktúrában viszonylag kedvező szinten standardizálják függési viszonyukat. A „hospesek” privilégiumain és a várszervezet szabad szolgálati elvein alapult a XIV. századra kialakult egységes, szabad költözésű, telkét örökletesen bíró, elsősorban termény-, kisebb mértékben pénz- és munkajáradékkal tartozó parasztság jogrendje. Magyarországon a várszervezet legelőkelőbb „szabadon szolgáló” rétegének, a „jobbágy”-nak a nevével fémjelzték a parasztság új állapotát, ami egyben arra is utal, hogy a várszervezetből kiszakadó parasztsztróka alkották a magvát és szerződési góciát az új parasztságnak. Ehhez csatlakoztak és idomultak egyrészt a kül- és belföldi „hospesek”, másrészt a földesúri saját kezelésű birtokokról elszökő vagy felszabadított rabszolgák. A földesurak a felfokozott társadalmi mobilitás viszonyai között nem tudták megakadályozni a rabszolga-munkaerő elvándorlását s az új parasztság robotjával sem tudták azt azonnal pótolni, mert — Nyugat-Európával ellentétben — ehhez hiányzott a saját kezelésű földesúri gazdaság és a jobbágytelek munkaszervezeti összekapcsolásának hagyománya, a robotkényszer új teherként való bevezetése pedig elriasztotta volna az új telepeseket, holott ezeknek megnyerésén alapult az új földesúri gazdálkodás, amelyben viszont az agrárviszonyok további alakulása a feudális járadéknak inkább a pénz-, mint a munkaformája felé tendált.

A feudális pénzjáradékra való áttérés alapvető feltétele az, hogy a paraszti mezőgazdasági termelésnek viszonylag jelentős része rendszeresen piacra kerüljön, állandó piacot pedig (a kivételes körülmények közt lehetővé váló agrárexportról most nem beszélve) csak a mezőgazdasági termelésből legalább is részben kiváló, városokba tömörülő hivatásos kézművesek biztosíthatnak. A XII. század második felétől kezdődően Kelet-Közép-Európában is út nyílt kézműves-centrumok keletkezésére; ezek részben a várak suburbiumaiban, részben korábbi vásárhelyeken, részben kedvező helyzetbe kerülő falvakban jöttek létre. Meglehetősen nagy számban s egy sajátos kelet-európai (Oroszországban is megtalálható) várostípust (Lengyelországban a „német jogú” telepített várostól megkülönböztetve „lengyel” jogúnak, a magyarországi latinságban a nyugat-európai típusú „civitással” szemben „oppidum”-nak nevezett mezővárosok képviselték. Ezeknek fő jellegzetessége a földesúri függés és a kereskedő-kézműves tevékenységet kiegészítő mezőgazdasági foglalkozás. Nagy számuk (Magyarországon pl. a XV. században 800 ilyen városka volt és a paraszti lakosságnak mintegy ötödrésze lakott bennük)¹⁹ és hetivásáruk egyaránt arról tanúskodnak, hogy viszonylag kis körzetek piaci központjai voltak. A lényegében még önálló parasztgazdaság termékfeleslegének korlátozottsága és esetlegessége volt az, amihez a mezővárosok félhivatásos kézművessége alkalmazkodott. Ilyen körülmények között azonban a pénzgazdálkodás gyors kiszélesedése és a feudális pénzjáradék általánossá válása elé áthághatatlan korlátok tornyosultak. Ahhoz, hogy Közép-Kelet-Európában a XIII—XV. század folyamán a feudális pénzjáradék mégis előretörhetett s egyidőre feleslegessé tette a földesúri saját kezelésű gazdaság felélesztését, ennél az autochton városfejlődésnél erőteljesebb gazdasági impulzusnak kellett érvényesülnie, s ez a telepített „német jogú” városok létrejötte volt.

¹⁹ I. Szabó: La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449—1526. In: Études Historiques, 1960. I. 359—386. Vö. K. Buczek: Targi i miasta na prawie polskim. Wrocław. 1964.

A kelet-európai autochton városfejlődés és a telepítés között sokszor kerestek már kapcsolatot abban a formában is, hogy az előbbit az utóbbi közvetlen előzményének, s a mezőváros és a szabad város későbbi különbségét egyszerűen egy szelektációs folyamat eredményének tekintették, amennyiben kedvező körülmények között egyes mezővárosok kiemelkedtek és nagyvárosok lettek. A különbség azonban nem egyszerűen a nagy és kis városok különbsége. A mezőváros a mezőgazdaság s a kézművesség előrehaladó szétválásának eredményeként létrejövő lokális piaci központ, míg a szabad város Kelet-Közép-Európában a távolsági kereskedelem piaca és szervezője, még akkor is, ha az egyben — ami természetes is — közvetlen környezete számára a lokális piac funkcióját is teljesíti. A távolsági kereskedelmet Kelet-Európában mindig is külföldiek, franciák, olaszok, németek, zsidók, arabok bonyolították le; állandó telepeik a jelentősebb várak mellett már a XI. században megjelentek. A XIII. század derekán Kelet-Közép-Európában nagy lendülettel meginduló városalapítás, mely az uralkodók és német vállalkozók közös műve volt, mégsem tekinthető a korábbi kereskedőtelepek szerves továbbfejlődésének és megszorodásának, mert nem elsősorban a külföldi áruk piacainak számát növelte, hanem a helyi természeti kincsek és munkaerő új technikával való kihasználását és az így nyert termékeknek a távolsági kereskedelembé való bekapcsolását szolgálta.

Az egyetemes történetírás nem vette még eléggé tudomásul, hogy ugyanakkor, mikor Nyugat-Európában a bányászat időlegesen hanyatlik, Kelet-Közép-Európában a nemesfém-, réz-, ólom-, vas- és sóbányák hosszú sora nyílik meg a XIII—XIV. században s a pénzzé vert magyar arany és cseh ezüst nagymértékben enyhíti az európai kereskedelem kínzóvá vált nemesfém-éhségét.²⁰ A külföldi bányászokkal együtt új technika is érkezett, elsősorban a vizierő felhasználása, ami pl. Magyarországon a stájerországi behozatal miatt amúgy is sorvadó helyi kezdetleges vaskohászatot úgyszólván elsöpörte és az újat más centrumok köré csoportosította.²¹ Az újonnan alapított német bányavárosok termékei, még a vas is, hamarosan a távolsági kereskedelem áruai lettek, csak úgy, mint a Szudétavidéken, Sziléziában, Lausitzban és Nyugat-lengyelországban a telepített városokban (és körülöttük a falvak munkaerejének megszervezésével) létrejövő textilipar termékei. A nyugatlengyelországi posztó (pannus polonicus) pl. a XIV. század elejétől kezdve a XV. század közepéig nemcsak kelet felé szerzett magának nagy piacot, hanem Svájcig, Szászorszáig, Velencéig eljutott, nyilván olcsósága miatt.²² A közép-kelet-európai textilipar új meg új gócainak szervezése a XIV. században folyamatosan haladt előre s a XV. század elejére Magyarországot is elérte, ahol ekkor a vászon- és barchentszövésnek keletkeztek ígéretes központjai.²³

Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy Kelet-Közép-Európa nemrég még teljesen agrár-jellegű országai a telepítés révén bánya- és kézműves termékekkel kapcsolódhattak bele az európai távolsági kereskedelembé. Ennek a gazdasági fellendülésnek elsősorban a kelet-közép-európai feudális uralkodó osztályok voltak a haszonélvezői, mint ahogyan nagymértékben a kezdeményezés is az övék volt. Az újonnan megnyílt gazdasági erőforrásokat adókon, vámokon, monopóliumokon át megcsapolhatták, ami a pénzgazdálkodás gyors fejlődését segítette elő. Felmerül azonban a kérdés, hogy a pénzgazdálkodás mennyire tudott behatolni a faluba, mert hiszen ettől függött a feudális pénzjáradékra való folyamatos áttérés. Kétségtelen, hogy a XIV. század folyamán Kelet-Közép-Európában a paraszti árutermelés erőteljesen előretört; ezt tanúsítja a vásároló parasztok gyakori okleveles említése, főként azonban a pa-

²⁰ Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége. Történeti Szemle, 1922' Paulinyi Oszkár: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: Domanovszky Emlékkönyv 1937.

²¹ G. Heckenast: Die Verbreitung des Wasserantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. In: Nouvelles Etudes Historiques, 1965. I. 159—179.

²² H. Ammann: Wirtschaftsbeziehungen zwischen Oberdeutschland und Polen im Mittelalter. Ergon III. 1962. 337—345.

²³ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.

rasztságon belül végbemenő differenciálódás és ezzel kapcsolatban a mezővárosok százainak felnövekedése. Mint azt a magyarországi mezővárosok példája mutatja, ezekbe a bár korlátozott, de a szabad bíróválasztás révén mégis számottevő belső autonómiával, továbbá vásártartási joggal rendelkező központokba tömörült a parasztságnak jómódú árutermelő rétege, amely a telke mellé földet bérelt és művelésére családi munkaerején kívül gyakran szegényparasztként bérmunkáját is alkalmazta. A pestisjárványokkal összefonódó nyugati agrárdepresszióval és munkaerőszűküléssel szemben Kelet-Közép-Európában a XIV. században is tovább folyt a tömeges telepítés és új földek művelés alá vétele, s a mezőgazdasági technika is tovább javult. A nehéz eke és a hármasyomás ekkor terjedtek el szélesebben, de még korántsem általánosan, úgy hogy szó sem lehet ezidőben a mezőgazdasági növekedés olyan korlátainak jelentkezéséről, mint amilyenek nyugaton a marginális földek kimerülése vagy a szabályozott nyomásrendszernek az állattenyésztést megbénító zsákutcája voltak.

A paraszti áruterelésnek piacot a mezővárosok és a saját kezelésű gazdaságot felszámoló feudális uradalmak mellett jelentős mértékben a telepítés révén újonnan alakult vagy régebbi városmagból telepítéssel bővült nagyvárosok biztosítottak. Ez utóbbiakban (részben mezővárosi mesterek bevándorlásával s ezáltal a német mellett cseh, lengyel, ill. magyar elemek megszorodásával) a XIV. század második felében számottevő céhes kézművesség alakult ki, mely a mezővárosok legfeljebb tucatnyi alapvető iparágát művelő, felhívató kézműveseivel ellentétben 20–30 mesterségre specializált, a legényvándorlások révén a németországi kézművességgel állandó tapasztalatcserét fenntartó, a mezőgazdaságból egyre nagyobb mértékben kiváló hivatásos kézművesekből állt.²⁴ A falusi munkaerőt felhasználó bányászat és textilipar, s a faluval közvetlen árucere-viszonyba lépő városi céhes kézművesség tartós fejlődése egyrészt, a mezőgazdaság folyamatos fellendülése másrészt kedvező körülményeket teremtettek a feudális pénzjáradék előretörésének, feleslegessé téve a nagybirtokosok számára a XIII. század folyamán elsorvadt saját kezelésű gazdaság felélesztését. A munka- és terményjáradék egyre sűrűbben feltűnő pénzjáradéokra való kommutációja mellett²⁵ gyakori jelenség a volt földesúri saját kezelésű földek paraszti bérletbe adása is.²⁶ Mindkét jelenséggel elsősorban a mezővárosokban találkozunk. A földesurak nem egyszer mezőgazdasági terményeket is pénzért vásárolnak a mezővárosok piacain.²⁷

Az eredeti jellegzetességek továbbélése

Ez azonban csak az érem egyik oldala. A közép-kelet-európai parasztság emancipálódási folyamatát korántsem lehet mindenestől azonosítani a nyugat-európai fejleményekkel, hiszen éppen a XIV. századra alakul ki az uralkodó közvetlen rendelkezése alól kicsúszó hatalmas területekből az arisztokrácia nagybirtoka, s a nemesség közép- és kisbirtoka, ekkor szilárdul meg a parasztkor feletti földesúri bíraskodás. A pénzjáradéokra való áttérés is inkább csak tendencia, s nem immár irreverzibilissé vált folyamat, mint nyugaton, mert vele szemben erőteljes ellentendenciák érvényesülnek. Ádáz harc folyik a paraszti munkaerőért a központi hatalom, a nagybirtok, a nemesi közép- és kisbirtok és a szabad városok között. Az uralkodók is a szabad városok érdekei nagyjából egybeesnek, hiszen a szabad város közvetlenül az uralkodótól függ, erősödése a kincstárt gyarapítja, érthető tehát, hogy az uralkodók igyekeznek a városok felé irányuló paraszti vándorlás akadályait elhárítani, a parasztság szabad költözési jogát érvénye-

²⁴ Uo.

²⁵ Zs. P. Pach: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. *Études Historiques*, 1960. I. 387–435.

²⁶ Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In: Kelemen Emlékkönyv 1957. 463–478.

²⁷ Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. *Századok*, 1960. 82–124, 505–555.

síteni. Mert akadályok vannak. A nagybirtok mezővárosi privilégiumok osztogatásával, vásárjog kieszközlésével a sajátos kelet-európai típusú városiasodást elősegíti, mert ezzel meg tudja kötni a parasztságnak az árutermelés során gazdagokra és szegényekre polarizálódó elemeit, amelyek a mezőváros munkaszervezetében összekapcsolódnak. A parasztságnak a szabad városokba való elköltözése azonban a nagybirtokosok számára is érzékeny veszteség lenne, nem beszélve a közép- és kisbirtokos nemességről, melyet már a mezővárosok vonzóereje is megfoszt parasztjaitól, maga nem lévén képes hasonló kedvezmények biztosítására. A parasztok erőszakos elhurcolása, illetve költözésük erőszakos akadályozása a XIV—XV. század napirendjén van s természetesen a nemesi közép- és kisbirtokos sínyli ezt meg.

A nemesi közép- és kisbirtokosok nagy száma és társadalmi súlya közös vonása Kelet-Közép-Európa országainak. Eredetük — mint láttuk — zömmel a várszervezet katonáskodó elemeiben keresendő. Ezeknek egyrésze a várszervezet felbomlása után lesüllyedt a parasztságba, egy kis része a telepítés során várossá alakult várak polgárságát gyarapította, tekintélyes számban sikerült azonban szabad fennmaradniok, mert az uralkodók és a magánhad-sereget toborzó nagybirtokosok rászorultak katonai szolgálatukra. De már keletkezésük pillanatában sem képviseltek az akkori nyugat-európai színvonalnak megfelelő lovagsereget, az idők folyamán pedig a zsoldos hadviselés térhódításával mint katonaelem, elvesztették értéküket és segédcsapatként jöhettek csak számításba. A nagybirtok csak egy részüket tudta a vazallitásnak egy laza formájával (Magyarországon ezt familiaritas-nak nevezték) magához kapcsolni, többségük egy süllyedő anyagi helyzetű, politikailag turbulens, gazdaságilag retrográd tömegként terhelte hosszú évszázadokra Kelet-Közép-Európa társadalmi fejlődését, különösen Lengyel- és Magyarországot, ahol a „nemesi köztársaságnak” a centralizációt akadályozó torz politikai képletét alakították ki. Kétségtelenül észlelhetők olyan tendenciák a XIII—XV. század folyamán, amelyek a közép- és kisbirtokos nemességet a városi polgárságban való elhelyezkedés felé irányították, de ezek csak Csehországban tudtak valamennyire is kibontakozni, Magyar- és Lengyelországban elhaltak, s ezekben az országokban a társadalom középrétegeinél polgári helyett nemesi vonások váltak uralkodóvá. A feudalizmus modelljének szempontjából nézve ezt a fejlődést, meg kell állapítani, hogy a XIII. századi kelet-közép-európai változások a katonáskodó földesúr és dolgozó paraszt képletének csak egyik, paraszti oldalát közelítették a nyugat-európai feudalizmushoz, amennyiben a rabszolgaság s vele a földesúri saját kezelésű gazdaság felszámolásával a személyében szabad, önállóan gazdálkodó, de földesúri függésben élő jobbágy-osztályt kialakították ugyan, de nem redukálták a földesúri osztályt lovagokra, hanem egy olyan nemességet tartottak fenn, amely haditechnikai és gazdasági tekintetben alig különbözött a szabad paraszttól, viszont kifizetésű jogaival és igényeivel súlyos teherként nehezedett a függő parasztságra, sőt a városiasodást is akadályozta.

A közép- és kisbirtokos nemesek gazdasági és társadalmi helyzetüknél fogva kezdettől a parasztság emancipációjának és a városi fejlődésnek ellenségei voltak. Magyarországon ők erőszakolták ki a XIV. század közepén azokat a törvényeket, amelyek a parasztság terményjára adékát (a termésnek az egyházi tized mellett második tizedét, az ún. nonát) a terméstől független évi fix összegű pénzjára adékkal szemben kötelezővé tették s ezt a kötelezettséget a fallal nem kerített mezővárosokra (oppida) is kiterjesztették, megpróbálva gátat állítani a mezővárosoknak szabad városokká (civitas) való fejlődése elé. Amíg a nagybirtoknak nem állt érdekében a paraszti terményjára adékot a pénzjára adékkal szemben előnyben részesíteni, természetesen semmibe vette ezeket a törekvéseket, hiába próbálta azokat a nemesség időről-időre érvényesíteni, de a szabad városokkal szemben az arisztokrácia és a nemesség közös frontot alkotott. Más formákban lényegileg ugyanez történt Cseh- és Lengyelországban is.

A feudális reakció erői (ha szabad röviden így neveznem a paraszti függés lazulásával és a városi fejlődéssel szembeszegülő erőket) természetesen csak úgy győzhettek, ha kimerül annak az impulzusnak a hatása, amelyet a XIII. században Kelet-Közép-Európa a nyugati fejlődéstől kapott. Ez be is következett, de hogy pontosan hogyan és mikor, azt ma még nem

látjuk tisztán és ellentétes vélemények alakultak ki. Ismeretes az a nézet, mely a fordulatot az atlanti világgazdaság létrejöttéhez köti. Szabadjon ezzel szemben egy másik hipotézist kifejteni.

Bizonyos jelenségek időbeli egybeeséséről van szó, s ezeknek egyrészt súlya, másrészt összefüggése körül folyik a vita. Az egyik annak a gazdasági szervezetnek a kiépülése, mely a XIV. század végétől kezdve néhány délnémet város (Nürnberg, Augsburg, Ulm stb.) vezetésével növekvő fémáru- és textilexporttal özönlötte el Kelet-Európa piacait, majd a XV. század közepén a kelet-közép-európai városokban (Boroszló, Bécs, Prága, Brünn, Krakkó, Poznań, Buda) költöző kereskedőtöke képviselőivel és faktoraival háttérbe szorította, ill. a maga ügynökévé tette a helyi kereskedőket, végül a XV. század második felében kezébe kerítette Kelet-Közép-Európa bányakincseit s e terület válságba jutó, nem egyszer tönkremenő textiliparának romjain az ún. Zunftkauf által közvetlen ellenőrzése alá vont új textilipart kezdeményezett.²⁸ A másik jelenségkomplexum a közép-kelet-európai városok céhes kézművessége fejlődésének és kereskedőtöke felhalmozásának a XV. század közepén való megtorpanása, vagy legalábbis stagnálása, a helyi kereskedők meg-megújuló, de hiábavaló kísérlete a délnémet konkurrenciára kiküszöbölésére (Bécs: 1432, 1512, Krakkó: 1444, Prága: 1463, Buda: 1498, Boroszló: 1515 stb.),²⁹ egyidejűleg a parasztság földhözköltésére irányuló, a XVI. század elején törvényesített törekvések, s ezekhez kapcsolódva a robotoltató földesúri gazdaság és a „második jobbágyság” rendszerének kialakulása.

A „második jobbágyság” rendszerének kialakulása

Abban senki sem kételkedik, hogy az elhalt földesúri rabszolgagazdaságnak robotgazdasággá váló feltámadása és a városi fejlődés erőtlensége összefüggenek egymással. A kérdés csak az, hogy ez az erőtlenség eredendő gyöngeség vagy valamilyen fordulat következménye volt-e. Ha az előbbi felfogást valljuk, akkor az agrárviszonyok alakulásának *egyedül* a paraszti osztályharc csataterén kellett eldőlnie, azaz a parasztságnak magának kellett volna kivívnia és állandósítania egy szabadabb állapotot. De a pénzáradékra való áttérés tendenciája feltételezi a pénzgazdálkodást fenntartó és tápláló városi fejlődést, e tendencia megtörése viszont a városi fejlődés megroppanását. Nem kétséges, hogy Közép-Kelet-Európa történelmének nagy fordulatát a paraszti osztályharc veresége tette véglegessé, e vereséget azonban a városi fejlődés megelőző csatavesztése készítette elő.

Nyilvánvalóan az történt, hogy a délnémet kereskedőtöke, éppen mert legközvetlenebbül méríthetett a krízistől megkímélt Kelet-Európa gazdasági erőforrásaiból, leghamarabb kilátozott a krízisből, s mihelyt megkezdődött Nyugat-Európa újabb demográfiai és mezőgazdasági fel-futása, kiépíthette saját exportiparát és előbb a kelet-európai piacok, majd az ottani bányakincsek és textilipar kézbe vételével megbénította a XIII. századi telepítés eredményeként létrejött, és már-már meggyökerező helyi városiasodását. Vajon nem ezt tanúsítják-e a délnémet és a középkelet-európai városok patriciátusát a XV. század második felében országok feletti kereskedőtöke oligarchiává összefűző rokon kapcsolatok?³⁰ Vajon véletlen-e, hogy a XV. század közepén indul meg Kelet-Közép-Európa agrárexportja nyugat felé, a magyar Alföldről és Podoliából hajtott ökrök s a balti kikötőkben behajózott porosz- és lengyelországi gabona?³¹ Az ipari és agrár Európa határai ekkor kezdtek kirajzolódni, s ezzel együtt kialakult a „második jobbágyság”.

²⁸ L. Makkai: Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. Etudes Historiques, 1960. I. 627—668.

²⁹ J. Szücs: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1961. 97—164.

³⁰ Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 1968. 227—291.

³¹ Zs. P. Pach: The Shifting of International Trade Routes in the 15th — 17th Centuries. Acta Historica, 1968. 287—321.

A „második jobbágyság” egy olyan, Kelet-Közép-Európára kiterjedő gazdasági-társadalmi rendszer, amelynek magva a föld szabad forgalmát és a munkaerő szabad áramlását kizáró feudális földesúri gazdaság, mégpedig annak az a változata, amelyben a majorsági földet a jobbágytelken önállóan gazdálkodó, földesúrához személyileg kötött paraszt kényszermunkájával és munkaeszközeivel művelik. A majorság és a jobbágytelek noha látszatra szétválnak, a valóságban szorosan összekapcsolódnak az azonos munkaerő által. Ennek a rendszernek egyik oldalról feltétele a kezdetleges agrártechnika, amely nem tud több gabonát (a kor néptáplálkozásának alapját) produkálni mint az elvetett mag 3—4-szerese s így a paraszti termelést önmaga és a földesúri háztartás ellátásának színvonalán tartja és csak kivételesen, véletlenül engedni engedi azt túllépni. Mihelyt a földesúrnak a szokásos mennyiséget, azaz háztartása hagyományossá vált szükségleteit túlhaladó járadékra támadt igénye (s ez történt a XV. század közepétől kezdődően), azt csak a paraszti túlmunka olyan erőszakos kikényszerítésével tudta megszerezni, amelyhez a paraszt személyével való szabad rendelkezés már-már elhalóban lévő lehetőségeit és az ugyancsak háttérbe szorult munkajáradék felelevenítését kellett igénybe vennie. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, hozzásegítette másik oldalról az a társadalmi-politikai feltétel, hogy a kelet-közép-európai „nemesi köztársaságok” rendi szerkezete a központi hatalmat erősen korlátozta, főként pedig a földesúri bírászkodás megszilárdulásával elvágta a feudális függésben élő paraszttal való közvetlen rendelkezéstől. Mindennek pedig a kelet-közép-európai országok városi, polgári fejlődésének viszonylagos gyöngesége áll a háttérben. Erőteljes hazai ipar és kereskedelem hiányában nem alakult ki eléggé rendszeres és eleven belső piaci forgalom falu és város között, ami kellően stimulálhatta volna a paraszti árutermelést s ennek érdekében a mezőgazdasági technika javítását. Ami ezen a téren történt, elegendő volt ugyan a pénzjáradék kezdődő terjedéséhez, de semmiképpen sem a hirtelen megnövekvő földesúri igények pénzjáradékkal való kielégítéséhez. Ebből következőleg a földesurak arra sem térhettek rá, hogy majorsági földjüket bérmunkával műveltesék, mivel a pénzgazdálkodás fejletlensége és a munkaerő feudális kötöttsége miatt a kamatláb jóval magasabb volt, mint a drága és nehezen hozzáférhető bérmunkával művelt major hozama. A majorsági föld termékeinek az volt a hivatása, hogy általuk a földesúr a csak pénzen megvásárolható javakat, a hazai kézművesség fejletlensége miatt főleg külföldről importált iparcikkekét megszerezze, akár úgy, hogy készpénzkiadásait a feudális járadék növelésével csökkentse, akár úgy, hogy közvetlenül bekapcsolódják a mezőgazdasági cikkekkel folyó kereskedelembé, mégpedig — eleven belső piac híján — elsősorban a külkereskedelembé. A balti országokban ez a közvetlen földesúri gabonakereskedelem útján, máshol egyéb, főleg paraszti földön termelt és parasztok által eladott termékek (vágómarha, bor) kereskedelmi forgalmának közvetett lefőlézése útján történt.

A „második jobbágyság” létrejöttének a nemzetközi piacviszonyokban történt változások voltak a közvetlen elindítói. 1450 és 1750 között Európában a piaci kínálat és kereslet arányában és volumenében jelentős átalakulások mentek végbe. A mezőgazdasági cikkek árainak korábbi eséséhez képest 1450 után azok megszilárdulása, majd 1500 után gyors, főleg az iparcikkek lassúbb ütemű áremelkedésénél jóval nagyobb mértékű felszökkenése következett be. Az így keletkezett árolló azoknak kedvezett, akik piacra vihető mezőgazdasági termékek fölött rendelkeztek, vagy ilyeneket nem kellett pénzen vásárolniuk. Az áremelkedés Nyugat-Európában indult meg, valószínűleg azért, mert az agrárszektorból egyre nagyobb tömegekben kiváló, s a meggyorsult demográfiai növekedés által amúgy is felduzzasztott népességet a hagyományos technikájú mezőgazdaság nem tudta élelemmel és ipari nyersanyaggal kielégítően ellátni. Kelet-Európa számára ezzel nagy agrárexport-lehetőség nyílt meg, amelyet a nyugati ipari import növekedése hívott ki, de amelyet a lényegében önellátásra berendezkedett mezőgazdaság csak a „második jobbágyság” kényszerével tudott teljesíteni.

A nyugat-európai ipari áruk beözönlése egyrészt stimulálta az agrártermelést, de csak annak robotoltató módszereit, másrészt a helyi iparfejlődés megbénításával tartósította azokat, s velük együtt az egész kései feudális társadalmi-politikai rendszert. A XVI. századi agrár,

konjunktúra idején nem fizette ki magát Kelet-Közép-Európában az ipari befektetés, a XVII. századi depresszió idején pedig már nem volt mit iparba fektetni. A XVIII. század közepén beköszöntő újabb agrárkonjunktúráig kellett várni ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európában a megmerevedett gazdasági-társadalmi viszonyok jégzajlása meginduljon és a „második jobbágyság” rendszere egy további évszázad folyamán átmenjen a „porosz utas” kapitalista fejlődésbe.³²

Így került Kelet-Közép-Európa a XVII. század gazdasági depressziójának viszonyai között kialakuló három európai „válságzóna” közül a harmadikba, a céhes ipar és a középkorias mezőgazdasági technika uralmának zónájába. Ezt a Kelet-Közép-Európát (dél-italiai és dél-spanyol területekkel együtt) magában foglaló zónát csak azért nevezhetjük „válságzónának”, mert viszonyait a feudalizmus nyugat-európai válsága mélyrehatóan befolyásolta, egyébként ebben a harmadik zónában tulajdonképpen nem is került sor a feudalizmus válságára, mert az arrafelé mutató tendenciák már csúcsjukban elsorvadtak. A feudalizmus „válságáról” valójában csak az első és a második zóna viszonylatában beszélhetünk. Az első zóna győztes polgári forradalmaké, Hollandiáé és Angliáé, ahol a feudális rendszer nem tudta átvészelni a válságot, s a városból a falura húzódó Rural Industry, valamint az agrárforradalom révén mind az ipar, mind a mezőgazdaság tőkés jelleget öltött. A második zónában, a francia, észak-olasz, katalán, nyugat- és délnémet, valamint skandináv területeken a feudalizmus válsága nem oldódott meg a XVII. század folyamán a kapitalista áttörés javára, hanem áthúzódott a következő évszázadokra, ami gazdaságilag a városi Verlag-rendszerű, majd manufaktúrális tőkés ipar és a falusi középkorias technikájú feudális mezőgazdaság ellentmondásos együttélésében nyilvánult meg. Kelet-Európát a feudalizmus XVII. századi válságának mindkét formája súlyosan érintette. Az első zóna agrárforradalma épp úgy a nyugatra irányuló agrárlexport esélyeit győngítette, mint a második zóna gazdasági elesettsége, vásárlóképtelensége.³³ A XVI. századi stimulus helyett nyugat felől bénító hatások érkeztek, s ez a kelet-közép-európai feudalizmus meg nem emésztett „eredeti jellegzetességeit” hosszú időre konzerválta, hátravetve Európának ezt a régióját a kapitalizmusba való átmenet útján.

³² A „második jobbágyság” könyvtárnyi irodalmát itt fölösleges volna idézni. Csak két jelentős álláspontra utalunk: *Zs. P. Pach*: Die ungarische Agrarentwicklung im XVI—XVII. Jahrhundert. Abbiegung in der westeuropäischen Entwicklung. *Studia Historica*, 54. Bp. 1964 és *J. Topolski*: The Manorial Serf Economy in Central and Eastern Europe in the 16th and 17th Centuries. *Agricultural History*, 1974. 341—352. Az itt kifejtett álláspontra ld. *L. Makkai*: Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe *Slavic Review* 1975.

³³ *L. Makkai*: La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle. *Mélanges Małowist*. Warszawa. 1973. 197—209.